КОНФЛІКТОЛОГІЧНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ВЧИТЕЛЯ ЯК УМОВА ЕФЕКТИВНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ТА ВИРІШЕННЯ СИТУАЦІЙ БУЛІНГУ

CONFLICTOLOGICAL COMPETENCE OF A TEACHER AS A CONDITION OF EFFECTIVE PREVENTION AND RESOLUTION OF CASES OF BULLYING

У статті розглянуто конфліктний характер української освіти, пов'язаний із налагодженням владно-підвладної взаємодії, різними потребами та уявленнями про власну роль учасників освітнього процесу. Доведено «вбудованість» конфлікту у процес освіти на основі аналізу особливостей організації навчання у школах та інших закладах, наявних протиріч (аверсивних стимулів), що детермінують у педагогів, батьків та учнів відчуття несправедливості, дезорганізацію свідомості, напругу. Конфлікт визначається як зіткнення протилежних, несумісних тенденцій у свідомості окремого індивіда чи групи, пов'язаних із суб'єктивними негативними ставленнями до опонента; як необхідність розвитку, джерело енергійності людини, що виконує функцію олюднення.

На основі теоретичного аналізу наукових, нормативно-правових, методичних матеріалів виявлено різне розуміння учасниками освітнього процесу понять «конфлікт», «агресія», «наси́льство», «булінг», підтверджено трактування їх в українській освіті як недопустимих, що суперечить сучасним науковим дослідженням про людину. Наявність різних визначень явища призводить до труднощів ідентифікувати булінг, відмежувати його від конфлікту та вибрати способи адекватного втручання. Реагування суб'єктів на шкільне цькування переважно полягає у покаранні агресора, проте ціннісні, владно-підвладні протиріччя принципово не можуть вирішуватися «повним тріумфом» однієї та придушенням іншої сторони. Конфліктологічно компетентним можна вважати педагога, ставлення якого до конфлікту не заважає виявити протиріччя, освоїти та застосовувати форми інтерперсональної взаємодії, що приводить до самоствердження, саморозвитку особистості під час вирішення суперечностей, на противагу уникненню, невизнанню або агресивному нападу. Ця здатність освітянина є необхідною умовою для виявлення відмінностей у освітньому процесі, що загрожують, завдяго до їх переростання в насильство, для олюдненого існування учасників освітнього процесу. **Ключові слова:** агресія, насильство, конфлікт, ставленнєвий складник конфліктологічної компетентності.

The article deals with the conflictual nature of Ukrainian education related to building of power-subordinate interaction of participants of the educational process, their different needs and concepts of their own role. It proves the "embeddedness" of conflict in the process of education based on analysis of peculiarities of organization of education at schools and other establishments and existing contradictions (aversive stimuli) that determine sense of injustice, consciousness disorganization and tension in teachers, parents and students. A conflict is defined as a collision of contradictory, incompatible tendencies in the consciousness of a particular individual or a group related to a subjective negative attitude to the opponent; as a necessity of development, a source of human vigorosity that performs the function of humanization.

Based on the theoretical analysis of scientific, regulatory and legal and methodical materials, educational process participants' different understanding of the concepts of "conflict", "aggression", "violence" and "bullying" is detected and interpretation thereof as unacceptable in Ukrainian education is confirmed, which is contrary to modern scientific research on human. The existence of different definitions of the phenomenon causes difficulties in identifying bullying, differentiating it from conflict and choosing ways of adequate intervention. The subjects' reaction to school bullying generally consists in punishment of the aggressor although the value and power-subordinate contradictions cannot be resolved through the "absolute triumph" of one of the parties and suppression of the other one. A teacher whose attitude to the conflict does not hinder detecting contradictions and capturing and applying forms of interpersonal interaction which leads to self-assertion and self-development of a personality at resolving contradictions as opposed to avoiding, disacknowledgement or aggressive attack, may be considered conflictologically competent. This ability of an educator is a necessary condition to detect threatening differences in the educational process long before turning thereof into violence and to provide for educational process participants' humanized existence.

Key words: aggression, violence, conflict, attitudinal component of conflictological competence.

УДК 159.9:316.624.3(070.433)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.22.24>

Муліка К.М.

аспірант лабораторії психології
політико-правових відносин
Інститут соціальної та політичної
психології
Національної академії педагогічних
наук України

Постановка проблеми. У різні історичні відрізки часу суспільство допускає, вважає легітимним різний за силою, у певних сферах суспільного життя психологічний тиск на людину як вирішення протиріч, що призводить до конфліктності середовища. Заклади освіти – одні з найсприятливіших місць для психологічного тиску, тут відбувається зустріч природного матеріалу (спонтанного, ірраціонального людського) з культурною формою, це протистояння у взаємодії пов'язане з породженням

нового вмісту когнітивної сфери особи, погодження індивідуальної логіки з логікою соціальною. Фактично це конфлікт між біологічним та соціетальним під час надання цьому природному творчого формату, оскільки лише в творчому втіленні людина реалізує своє призначення [3, с. 235]. Український учитель постійно постає перед альтернативами: розвивати творчість учня чи культивувати досягнення та знання (за якими досі держава й суспільство оцінюють його професійність, отже,

особистість). Окрім протиріч, пов'язаних із зіткненням різних освітніх цілей, засобів для їх реалізації, наявні проблеми з налагодженням владно-підвладної взаємодії між учасниками освітнього процесу, а саме людьми різного віку з різних прошарків суспільства, що мають відмінні цінності, установки, навички взаємодії з іншими. Гарячі дискусії викликає нове для української освіти формулювання «надавачі освітніх послуг», пов'язане з переосмисленням зон відповідальності учасників освітнього процесу, меж влади, повноважень, що викликає у педагогів з патерналістськими установками фрустрацію. Проблема загострюється невпинною зміною вимог до учителів, що часто суперечать одні одним: принципи «дитиноцентризму» неможливо реалізувати в умовах переповнених класів; вимоги повідомляти державним службам про випадки булінгу або невиконання батьками своїх обов'язків дисонують з вимогами адміністрації школи «всіляко уникати конфліктів» чи принаймні не виносити їх за межі освітнього закладу.

Організація навчання у закладах освіти також містить низку конфліктогенів, таких як тривалість та щільність, тілесна присутність в одному середовищі незалежно від ставлень один до одного, особливості встановлення владно-підвладної взаємодії між суб'єктами. Вищезазначені соціально-психологічні умови викликають аверсивні стимули, стійкі переживання несправедливості, дезорганізацію свідомості, накопичення напруги, що балансує між конфліктністю та насильством.

Протягом 2018–2020 років до закладів освіти надійшло 4 накази та 6 листів Міністерства освіти і науки України (не враховуючи супровідних документів, створених на регіональному рівні) з питань протидії домашньому насиллю та булінгу, які містять поняття «агресія», «насильство», «одноразовий конфлікт». Нормативно-правове поле, відповідно, трактує ці визначення як негативні та недопустимі, зсуваючись убік настанов, нормативного встановлення стриманості, злагоди, загально-соціальної толерантності [18, с. 5; 19, с. 1–3; 17, с. 1]. Така інформація є найбільш доступною та використовуваною учасниками освітнього процесу. Наукове поле, яке дає більш вичерпну відповідь про природу цих явищ, пояснює їх як невід'ємну частину людського буття (інстинктивна, біологічна, фрустраційна психологічна теорія агресії), є не обов'язковим та часто надскладним для опрацювання педагогічними працівниками шкіл (не говорячи про батьків, учнів).

Велика кількість розпорядчих паперів, наявність у них протиріч (різне трактування поняття «булінг», відмінні алгоритми дій у разі цькування [18, с. 3; 19, с. 12–13]) викликає когнітивний дисонанс, фрустрацію педагогів;

створює перепони уповноваженим ідентифікувати випадок булінгу, а постраждалим – отримати допомогу. У разі повідомлення, але не підтвердження булінгу, постраждалі травмуються вдруге (на заявника навішують ярлик «ябеди», «доношувача»), а концентрація уваги на захисті жертви може викликати процеси цькування звинуваченого.

Протягом 2019 року¹ суди розглянули 316 справ про булінг, з яких у 123 справах (40%) винесено рішення про накладення стягнення, отже, кожна третя справа відправлялася на доопрацювання до органів поліції. За цей період до управління превентивної діяльності Головного управління Національної поліції в Полтавській області надійшло 75 звернень з питань можливого булінгу, лише 4 з яких підтвердились². Це свідчить про труднощі у розмежуванні категорій «насильство», «агресія», «булінг», «конфлікт» та підборі адекватних ситуації способів вирішення як представниками правоохоронних органів, так і заявниками.

З цього випливає актуальність проблеми перегляду психологічного розуміння в освіті вищезгаданих понять, виявлення ресурсів соціальної психології вирішувати протиріччя, ефективно взаємодіяти учасникам освітнього процесу у складних ситуаціях (не заперечуючи природу людини).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У публікаціях вітчизняних та зарубіжних науковців поняття «булінг», «конфлікт», «агресія», «насильство» вживаються як такі, що включаються в одне або включають одне одного. Т. Лях, Т. Спіріна, В. Деркач роз'яснюють насильство, агресію, третирування, цькування як такі, що відображають різні аспекти явища «булінг» [12, с. 184]. Л. Найдьонова визначає, що булінг охоплює різні форми агресивної поведінки [15, с. 9]. О. Кулешова, Л. Міхєєва доповнюють, що булінг – це специфічна форма агресивної поведінки, котра може бути описана в ситуації, коли учень повторно чи постійно зазнає негативних дій з боку однієї чи більше осіб, а насильство, агресія, третирування, цькування відображають різні аспекти цього явища, яке властиве переважно організованим колективам [14, с. 155]. І. Сидорук вважає, що поняття «агресія» ширше за поняття «насильство» та є його підґрунтям, але всі вони є різними аспектами булінгу [20, с. 170]. Д. Лейн визначає булінг як довготривалий процес усвідомленого жорстокого поводження, фізичного або психічного, з боку

¹ З часу внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню) / Кодекс України про адміністративні правопорушення. Документ 8073-Х. Редакція від 29 листопада 2020 року. Підстава 943-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>.

² Інформаційний запит до Головного управління Національної поліції в Полтавській області та відповідь на нього з питань можливого булінгу на території Полтавської області протягом 2019 року від 17 серпня 2020 року за вих. № 23/115/20/01-2020.

індивіда або групи щодо іншого індивіда, який не здатен себе захистити в цій ситуації. Учені вказують на прихованість процесу (і, відповідно, складність), важливість позицій дорослих та школи щодо того, що відбувається, наголошують на необхідності докласти зусиль до розуміння сутності та причин виникнення проблеми, а не зовнішніх характеристик прояву явища [11, с. 1–3]. У законодавстві України булінг (цькування) визначається як те саме, що насильство: «діяння (дії або бездіяльність) учасників освітнього процесу, які полягають у <...> насильстві» [17, с. 1–2]. Автор терапевтичного методу спільного занепокоєння (SCm), що використовується у випадках групових знущань у школах, А. Пікас наголошує на тому, що булінг – це групове знущання, насильство будь-якого характеру, використовує поняття «агресія» як характеристику поведінки. Він вказує на те, що розмитість визначень не дає змогу визначати ефективні методи. У методі SCm групове знущання (булінг) розцінюється як конфлікт між сторонами [6, с. 310]. Шведсько-норвезький професор-психолог, перший у світі дослідник проблеми цькування у школах Д. Олвеус пов'язує булінг з агресивною поведінкою, яка передбачає небажані, негативні дії, що повторюються, шаблон поведінки та дисбаланс сил або соціальної влади [4, с. 496].

Аналіз публікацій дає змогу встановити тенденцію використання таких синонімів до поняття «булінг»: у психології – «агресивна поведінка», «соціальна влада», «соціальна ізоляція», «залякування», «ворожість» [20, с. 170; 9, с. 63; 15, с. 15; 6, с. 319], у соціології, юриспруденції, політології – «одноразовий конфлікт», «насильство», «протиправна поведінка», «дискримінація», «жорстоке поводження» [13, с. 23–25; 18, с. 2–3; 19, с. 2].

Вітчизняні наукові публікації, особливо нормативно-правові та методичні матеріали, переважно спираються на позитивістські традиції, існування типових характеристик жертви та переслідувача, ознак явища [19, с. 4–5; 14, с. 155–156; 15, с. 27; 20, с. 171]. Використання цілої низки неоднозначних понять за відсутності глосарія категорій перешкоджає розумінню сутності та причин виникнення цькування в освіті. На нашу думку, недостатня увага приділяється цій проблемі з позицій неklasичної парадигми, що відповідає вимогам практики сьогодення (врахування зовнішніх факторів булінгу, що ситуативно змінюються та саморозвиваються). Нині обмаль досліджень, які б визначали вплив пережитого булінгу на становлення дорослої особистості, її ставлення до проблеми булінгу з урахуванням пережитого досвіду, лише в окремих працях вивчається потенціал педагогічних працівників як можливої сторони булінгу [16, с. 261].

Установки вчителів захищати репутацію закладу, колег, а не дітей призводять до насильницького вирішення природних протиріч (конфліктів). Булінг породжується та розвивається на підґрунті толерантного чи нейтрального ставлення адміністрації шкіл до агресії, ворожих дій серед учасників освітнього процесу, відповідної поведінки самих учителів [12, с. 187]. За результатами досліджень, 25% педагогів хоча б інколи намагаються ігнорувати булінг, тоді як діти чекають від них активних дій (за Д. Лейн) [7, с. 15], а серед причин цькування серед дорослих 42% припадає на слабкість керування конфліктом [15, с. 25], кожен третій досліджуваний, який під час навчання у школі стикався з булінгом, зазначив, що вчителі не звертали уваги на прояв індивідуальності учнів, ігнорували їхні потреби та постійно критикували дії та вчинки [16, с. 265].

Постановка завдання. Незважаючи на посилену увагу держави Україна до подолання насильства в суспільстві, ситуації булінгу поки активно ідентифікуються, але не вирішуються ефективно. Це закономірно, оскільки посттоталітарний стан держави передбачає низку сприятливих умов та толерантність до насильства в освіті. Це створює запит на перегляд розуміння в освіті таких явищ, як конфлікт, агресія, насильство, пошук ресурсів (конфліктологічна компетентність вчителя) для ефективної профілактики, вирішення ситуацій булінгу. Завданнями дослідження є такі:

1) здійснити порівняльний аналіз понять «насильство», «агресія», «булінг», «конфлікт» у зарубіжних та вітчизняних наукових публікаціях, законодавчій, нормативно-правовій базі України з питань освіти;

2) уточнити соціально-психологічні механізми перебігу одного явища в інше;

3) дослідити чинники, що перешкоджають ефективному вирішенню складних ситуацій взаємодії учасників освітнього процесу, які призводять до булінгу;

4) запропонувати модель конфліктологічної компетентності вчителя для профілактики та вирішення ситуацій булінгу (цькування).

Виклад основного матеріалу дослідження. У словнику сучасної французької мови П. Робера слово “violence” пояснюється як груба потужна сила, що змушує до підкорення, в Оксфордському словнику англійської мови – застосування фізичної сили задля нанесення шкоди людям чи предметам; дії чи поведінка, які мають вищезазначені характеристики; звернення, що призводить до тілесних пошкоджень або силового втручання у свободу розвитку індивіда (за С. Єніколоповим) [9, с. 60]. За визначенням ВООЗ/WHO, насильство – це навмисне застосування фізичної сили або влади чи загроза здійснити це, направлене проти себе, іншої особи, групи осіб або спіль-

ноти, результатом якого є (або є висока вірогідність цього) тілесні ушкодження, смерть, психологічна травма, відхилення в розвитку або різні збитки [10, с. 1].

На противагу зарубіжним визначенням, у яких насильство характеризується застосуванням грубої фізичної сили, Законодавство України передбачає більш детальні трактування «психологічне, фізичне, економічне, сексуальне насильство», які описують відповідну поведінку, а основною ознакою насильства виступає шкода здоров'ю потерпілого [17, с. 1]. Булінг визначається як те саме, що насильство, яке здійснюється умисно, систематично, між учасниками освітнього процесу, однією зі сторін якого є неповнолітня або малолітня особа. Такі рамкові обмеження передбачають поширення законодавства тільки на учасників освітнього процесу, окрім того, встановлені вікові обмеження є перепонами під час вирішення проблем цюкування між дорослими учасниками освітнього процесу.

Важливо зауважити, що теорії насильства пов'язуються з процесами державотворення (владно-підвладною взаємодією); кількість насильства збільшується в умовах суттєвих соціальних перетворень, традиційного укладу суспільства (організацій), перегляду цінностей, що стосуються статусних, майнових, вікових взаємовідносин. Люди, що почуваються приниженими, використовують насильство задля зміни свого статусу (положення), таким чином, дискусійними є питання використання насильства та легітимізації його використання. Нині кожна група учасників освітнього процесу (педагоги, батьки, вчителі) має власні обґрунтування наявності щодо себе насильства, водночас легітимізує власні насильницькі дії.

З вищесказаного випливає, що насильство, як і булінг, пов'язане з налагодженням владно-підвладних взаємовідносин між людьми; цілеспрямованим, грубим примусом, що порушує фізичну та (або) психічну, моральну цілісність, свободу у розвитку індивіда (групи). Саме зазіхання на свободу, як вважає російський учений С. Єніколопов, є важливим індикатором насильства, проте у цьому разі чимало залишається неоговореним щодо його легітимізації (зокрема, в освіті) [9, с. 61]. Нанесений у результаті насильства збиток основним людським потребам (виживанню, благополуччю, ідентичності, свободі) є більшим за можливий та призводить до заперечення потреб, а саме смерті, злиднів, хвороб, відчуження, репресій. Американська психологічна асоціація трактує насильство як крайню форму агресії, таку, як напад, зґвалтування чи вбивство, а причинами насильства визначає розчарування, схильність до насильства, суб'єктивне сприйняття дій інших людей як ворожих [1, с. 1].

Латентність протікання, прихованість, систематичність, прив'язаність до освітнього процесу, вагома роль факторів середовища для виникнення – те, що вирізняє булінг від насилля, адже перше є різновидом останнього.

Поняття «агресія» сягає корінням до латинського «adgradi», де «ad» – «на», «до», «назустріч», а «gradus» – «крок», «ступати». Американські видання пов'язують агресію з емоціями гніву та ненависті (антагонізм щодо когось або чогось), які можуть дати можливість відреагувати на негативні почуття, спонукати до прийняття рішення, а можуть призвести до загрозливої або жорстокої поведінки, нападу чи погрози [1; 5]. Науковий дискурс розмежовує поняття «агресія» (специфічна форма поведінки, наприклад напад на індивіда з використанням сили, неспровокований напад на індивіда) та «агресивність» (психічна властивість особистості, що обумовлює схильність суб'єкта до використання агресивного стилю поведінки, у ставленнєвій теорії особистості – потенційне процесуальне психічне, одна зі сторін емоційних ставлень). Учений С. Єніколопов визначає агресію як цілеспрямовану деструктивну та наступальну поведінку, що порушує норми й правила співіснування людей у суспільстві та наносить шкоду об'єктам нападу, наносить збиток та негативні переживання, стани напруги, страху, пригнічення [9, с. 64].

Цікавими є різні пропоновані науковцями визначення агресії, які суголосні явищу «булінг», а саме сильна активність, прагнення до самоствердження; внутрішня сила (без пояснення її природи); прагнення підкорити собі інших людей, мати над ними владу; акти ворожості, атаки, руйнування із застосуванням сили, що наносять збитки іншому індивіду (за С. Єніколоповим) [9, с. 63]. Разом із достатньою вивченістю цього феномена під час використання поняття «агресія» у розрізі проблеми булінгу недостатньо приділено уваги соціальному освітньому контексту агресивної поведінки. Наприклад, наявність таких групових характеристик, як ворожість, гнів, агресивність, тривожність, не завжди призводить до булінгу (цюкування) у повному розумінні цього поняття.

Загалом теоретичні концепції агресії у соціальній психології ґрунтуються на вроджених спонуканнях, природних реакціях на фрустрацію, результатах наслідків. Вирізняються два підходи, такі як етико-гуманістичний (розглядає агресію як безумовне зло, заперечення позитивної сутності, дезадаптивну характеристику особистості) та еволюційно-генетичний (розглядає агресію як біологічно виправдану форму поведінки, що сприяє виживанню та адаптації). У публікаціях, присвячених булінгу, частіше вживається агресія як ворожа поведінка на цілеспрямоване завдання шкоди

Таблиця 1

Порівняльний аналіз понять «конфлікт», «агресія/агресивність», «наси́льство» «булінг (цькування)»

Конфлікт	Агресія (агресивність)	Насильство	Булінг (цькування)
Сутність явища			
Зіткнення протилежних, несумісних тенденцій у свідомості окремого індивіда чи групи, пов'язаних із суб'єктивними негативними ставленнями до опонента.	Форма поведінки/психічна властивість особистості.	Крайня форма агресії, застосування фізичної сили або поведінка, що призводить до смерті, злиднів, хвороб, відчуження, репресії. Структурна норма соціальної взаємодії з яких є малолітня або неповнолітня особа ⁴ .	Вид ³ психологічного, фізичного, економічного, сексуального насильства, що характеризується прихованістю, умисністю, систематичністю та дисбалансом влади (сили). Сторонами є учасники освітнього процесу, однією з яких є малолітня або неповнолітня особа ⁴ .
Природа: біологічна чи соціальна ⁵			
Біологічна, соціальна	Біологічна, соціальна	Соціальна, біологічна	Соціальна, біологічна
Поведінка, стан, особистісні особливості			
Поведінка, стан, особистісні особливості, ставлення.	Поведінка, стан, особистісні особливості, ставлення.	Діяння, поведінка.	Діяння/бездіяльність, поведінка.
Оцінка (допустимість чи заборона в освіті) ⁶ : морально-етичні, педагогічні, соціально-психологічні аспекти			
Заборона	Заборона	Заборона	Заборона
Форми, види, характер, спрямованість			
Внутрішньо особистісні, міжособистісні; групові; конфлікти в організаціях; економічні, соціальні, класові, політичні, аксіологічні, позиційні, ідеологічні, культурні; вертикальні, горизонтальні, змішані; об'єктивні, суб'єктивні; ділові, особистісно-емоційні.	Фізична/вербальна, активна/пасивна, пряма/опосередкована; ворожа, інструментальна, експресивна; аутоагресія; наступаюча, захисна, спровокована/неспровокована, реакція/відповідь, як відповідь на подразнення (роздратування), санкціонована.	Пряме, структурне, культурне; групове, індивідуальне; компенсаторне, реактивне.	Фізичний, економічний, психологічний, сексуальний; індивідуальний, груповий; кібербулінг; прямий, опосередкований; бойкот, виключення з групи.
Причини			
Біологічна невідворотність, психологічна аномальність, соціальне наущення			
Суб'єктивне сприйняття несправедливості розподілу благ, влади; протистояння; стійке домінування негативних емоцій; реалізація потреб, інтересів; блокування цілей.	Гнів, ворожість, ненависть, установка; стереотипізація в уяві «образу ворога»; фрустрація; «зараження»; стримування негативних емоцій (сорому, роздратування).	Розчарування, розпач, схильність та готовність до застосування сили; суб'єктивне сприйняття дій інших людей, як ворожих.	Ослаблення стримуючих механізмів, а саме нездатність/небажання дорослих вирізняти відмінності у дитячих групах та грамотно добирати методи роботи; відсутність можливості реалізуватися у групі (належний соціометричний статус), міжособистісна тривожність, ворожість; викривлений спосіб соціалізації (побудови владно-підвладної взаємодії).

³ Відповідно до вітчизняного законодавства.

⁴ Відповідно до Законодавства України.

⁵ Наведено у порядку значимості.

⁶ Тенденції в освітньому дискурсі України.

іншій живій істоті (аналогічно з поняттям «насилля»). Майже не зустрічаємо публікацій, у яких пояснюється природа булінгу як інструментальна агресія, мотивована діями зовнішніх факторів на активне здобуття/захист/завоювання своїх позицій, прав, що може розгортатися спонтанно [6].

Категорія «конфлікт» включає ситуації від масштабу країн, що втягуються в серйозні суперечки, часто військового характеру, до ситуацій між людьми (групами), в яких існують ідеї, думки, почуття чи побажання, протилежні один одному [5]. У конструктивній психології конфлікту Б. Хасана, теорії ставлень, конфліктологічних теоріях, конфліктологічній моделі суспільства конфлікт (за умови ефективного його розв'язання) є формою соціалізації, що сприяє зближенню та об'єднанню людей, розрядці напруги між протилежностями. У ході зіткнення відбуваються порівняння, зіставлення, звірення, ідентифікація людьми своїх особистих інтересів, усвідомлення протилежностей, а саме відбувається не просто символічно-поведінкова інтеракція, а трансцендентальне взаємопроникнення і взаємозумовлення двох суб'єктів. Конфлікт є боротьбою за владу, статус, засоби, необхідні для задоволення цінностей, яка передбачає нейтралізацію, утиск, знищення мети опонента.

Серед різних визначень конфлікту, відповідно до концептуальних рамок тієї чи іншої теорії, робочим визначенням у нашому дослідженні може виступити таке: це зіткнення протилежних, несумісних тенденцій у свідомості окремого індивіда чи групи, пов'язане із суб'єктивними негативними ставленнями до опонента. На відміну від інших соціальних ситуацій, конфліктну вирізняють наявність гострих протиріч між суб'єктами комунікації, активне протиборство, афективні прояви, що супроводжують сутичку. Визначальною умовою появи конфлікту є перцепція несумісності. Конфлікт є характеристикою міжособистісних стосунків, а не ситуації (наприклад, конкурентної). Як бачимо, ці характеристики притаманні також булінгу як різновиду насильства. Незважаючи на спільність окремих аспектів у трактуванні понять «конфлікт», «агресія», «насилля», «булінг», їх не можна відносити до синонімічного ряду через відмінність їх природи, механізмів, причин розвитку (табл. 1).

Аналіз змістовного вмісту, запропонованого в табл. 1, дає підстави говорити про первинні детермінанти булінгу, а саме наявність протиріч (конфліктів) у освітньому середовищі, нехтування якими (неготовність визнавати, отже, працювати з ними) за відповідних особистісних та групових особливостей, ослаблення стри-

Рис. 1. Образ конфлікту в уявленнях педагогічних працівників

Рис. 2. Ресурси, на які покладаються педагогічні працівники у конфлікті

муючих механізмів приводить до цькування та тероризування серед дітей. Кожна з ланок соціально-психологічного механізму «конфлікт – агресія – насильство – булінг» характеризується доповнюваністю попередньої. Усвідомлення несумісності, що підсилюється негативним ставленням, є наче «клітиною» наступних дій, спрямованих на інших (середовище). Така направленість є динамічною, має фазовий характер: від накопичення негативної агресивної енергії, наміру, до крайнього вираження її у спотвореній формі (цькування). Ланцюговий механізм завершується асиміляцією нового досвіду, отриманого у взаємодії.

Незважаючи на потенціал конфліктів як джерело розвитку в освіті, беззаперечною є його руйнівна та травмуюча загроза. Це підтверджується результатами дослідження, проведеного на базі Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ім. М. Остроградського (2019–2020 роки) методом анонімного опитування через Google-форми та індивідуальних, групових інтерв'ю слухачів курсів підвищення кваліфікації (охоплено 477 осіб) (рис. 1, 2).

У рамках дослідження виявлені соціально-психологічні умови, які перешкоджають розвитку конфліктологічної компетентності, такі як соціальні настановлення про конфлікт як ганебне явище у системі освіти, що свідчить про непрофесійність учителя (69%); мотивація до досягнення власного «успіху» у конфлікті (учитель як той, хто навчає інших, має бути в конфлікті і тим, хто має рацію) (12%); соціальна (професійна) рефлексія учителя, пов'язана з власною нездатністю витримати емоційну напругу, страхом «втратити обличчя» (22,3%); тривожно-напружені ставлення до учасників освітнього процесу, які проявляють незгоду, позиції яких відмінні від традиційно встановлених та закріплених у закладі освіти (58,4%); відсутність соціальної легітимності на конфлікт у шкільній системі (13,5%); екстернальний локус контролю вчителя у професійній діяльності (11,8%).

Якщо розглядати проблему шкільного цькування у контексті вчасного вирішення конфліктів ненасильницькими методами, то головним завданням є здатність педагога управляти конфліктами. Така ідея не є новою: у США та країнах Європи практики щодо розвитку конфліктологічної компетентності дорослих та дітей поширюються з кінця минулого століття [4; 7]. Конфліктологічно компетентною можна вважати особу, ставлення якої до конфлікту не заважає виявити протиріччя, освоїти та застосовувати форми інтерперсональної взаємодії, що приводить до самоствердження, само-

розвитку педагога, на противагу уникненню, невизнанню або агресивному нападу.

Подальшими науковими розвідками можуть стати доповнені відомі моделі конфліктологічної компетентності вчителя (що базуються на знаннях та навичках) ставленням складником, таким як сприйняття індивідом (вчителем) групи, психологічного клімату педагогічного колективу, стилю керівництва; здатності до спонтанності, встановлення довірливих взаємовідносин з людьми, рефлексії.

Висновки з проведеного дослідження.

Виявлено, що вітчизняне нормативно-правове поле, найбільш доступне та використане учасниками освітнього процесу, пояснює поняття «насильство», «агресія», «булінг», «конфлікт» як негативні та недопустимі, зсуваючись у бік настанов, нормативного встановлення стриманості, злагоди, загальносоціальної толерантності. Заперечення біологічно та психологічно обумовлених явищ не дає змогу достеменно розуміти їх природу та визначати ефективні методи роботи з групами дітей.

Уточнені соціально-психологічні механізми перебігу конфлікту в агресію, насильство (як крайнє вираження агресії) та булінг (насилля, у якому задіяні малолітні/неповнолітні, що має усвідомлений, системний, вичурний, прихований характер). Усвідомлені відмінності на фоні негативних ставлень (конфлікт) є наче «клітиною» наступних дій, спрямованих на інших (середовище). Така некерована направленість є динамічною, має фазовий характер: від накопичення негативної агресивної енергії, наміру до крайнього вираження її у спотвореній формі (цькування).

Настановлення про конфлікт як ганебне явище у системі освіти, що свідчить про непрофесійність учителя, сприйняття його як загрози (страх «втратити обличчя», емоційно виснажитись), є чинником, що перешкоджає ефективному вирішенню складних ситуацій взаємодії учасників освітнього процесу.

Конфліктологічно компетентним можна вважати педагога, ставлення якого до конфлікту не заважає виявити протиріччя, освоїти та застосовувати форми інтерперсональної взаємодії, що приводить до самоствердження, саморозвитку особистості під час вирішення суперечностей, на противагу уникненню, невизнанню або агресивному нападу. Запропоновано удосконалити відомі моделі конфліктологічної компетентності вчителя ставленням складником, таким як сприйняття індивідом (вчителем) групи, психологічного клімату педагогічного колективу, стилю керівництва; здатності до спонтанності, встановлення довірливих взаємовідносин з людьми, рефлексії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. American Psychological Association. URL: <https://www.apa.org/search?query=violence>.
2. Dictionnaire alphabetique et analogique de la langue française de Paul Robert, 2me ed. Vol. 1. Vol. 9. Paris, 1991.
3. Khasan B., Yustus T. Mass and Individual: Organized Conflict Against Spontaneity. Journal of Siberian Federal University. *Humanities & Social Sciences*. 2018. № 11 (2). P. 233–242.
4. Olweus D. Bully/victim problems in school: Facts and intervention. Norway : University of Bergen. 1997.
5. Oxford English and Spanish Dictionary. Lexico. URL: <https://www.lexico.com> (дата звернення: 22.02.2021).
6. Pikas A. New Developments of the Shared Concern Method. *School Psychology International*. 2002. Vol. 23 (3).
7. Stephenson P., Smith D. Bullying in the junior school, in D. P. Tat-tum and D.A. Lane (ed.) *Bullying in Schools*, Stoke-on-Trent : Trentham Books. 1988.
8. The Oxford English Dictionary. 2nd ed. Vol. 1. Vol. 19. Oxford, 1989.
9. Ениколопов С.Н. Понятие агрессии в современной психологии. *Электронная библиотека Московского психолого-педагогического университета*. URL: [http://psychlib.ru/mgppu/periodica/pp102001/PP011060.HTM#\\$p60](http://psychlib.ru/mgppu/periodica/pp102001/PP011060.HTM#$p60).
10. Компас : посібник з освіти в області прав людини за участю молоді. *Council of Europe Portal*. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/peace-and-violence>.
11. Лейн Д. Школьная травля (буллинг). URL: <http://psifeya.ru/wp-content/uploads/2014/02> (дата звернення: 28.11.2020).
12. Лях Т., Спіріна Т., Деркач В. Соціально-педагогічна профілактика булінгу у шкільному середовищі. *Педагогічні науки*. 2018. Вип. LXXXIV. Т. 2. С. 183–187.
13. Миронюк Т., Запорожець А. Удосконалення заходів протидії булінгу в Україні. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2019. № 3 (112). С. 21–26.
14. Міхєєва Л., Кулешова О. Булінг в освітньому середовищі: аналіз, шляхи подолання. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. 2019. Вип. 1. С. 154–158.
15. Найдьонова Л. Кібербулінг або агресія в Інтернеті: способи розпізнання і захист дитини : методичні рекомендації. Київ, 2014. С. 22–26, 64.
16. Пивоварчик І., Цибух Л. Передумови та наслідки шкільного булінгу (на прикладі безпосередніх учасників). *Габітус*. 2020. № 14. С. 260–265.
17. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню) : Закон України від 18 грудня 2018 року № 2657-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19#Text> (дата звернення: 22.02.2021).
18. Рекомендації для закладів освіти щодо застосування норм Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» від 18 грудня 2018 року № 2657-VIII : Лист Міністерства освіти і науки України від 29 січня 2019 року № 1/11-881.
19. Роз'яснення щодо застосування Наказу Міністерства освіти і науки України від 28 грудня 2019 року № 1646 : Лист Міністерства освіти і науки України від 13 квітня 2020 року № 1/9-207.
20. Сидорук І. Булінг як актуальна соціально-педагогічна проблема. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Педагогічні науки*. 2015. № 1. С. 169–173. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvvnup_2015_1_36.
21. Шеленкова Н., Гасанова Л. Прояви булінгу серед учнів підліткового віку: психологічна характеристика учасників. *Габітус*. 2020. № 19. С. 278–283.